I J R S S I S, Spl Issue (IV), March-2022 : 37-39
A Double-Blind Peer Reviewed Journal
OPEN ACCES
e-ISSN 2347 – 8268 & 2347-8209 (P)
Original Article
Reg. No. : MH-NGP/0000167
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE AND INFORMATION STUDIES
© VMS RESEARCH FOUNDATIONwww.ijrssis.in

साठोत्तरी साहित्यातील स्त्रीवादी दलित आत्मकथन

डॉ. आर.यु. मुरमाडे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
डॉ. खत्री महाविद्यालय तुकूम, चंद्रपूर.
Corresponding Author : murmaderu06@gmail.com

Communicated :20.02.2022 | Revision : 15.03.2022 Accepted :25.03.2022 | Published: 01.04.2022

सारांश :
स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यात अनेक वाङ्मय प्रवाह निर्माण झाले. विशे ात: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धर्मांतराचा तत्कालीन साहित्यावर फार मोठा प्रभाव पडलेला दिसतो. जो तो आपल्या भावनांना साहित्यापासून मोकळिकता देऊ लागला. आपल्या जीवन जाणिवा तो विविध साहित्यातून अभिव्यक्त करू लागला. कविता, कथा, कांदबरी, नाटक, आत्मचरित्र यामधून आपले भाव जीवन भोगलेले वास्तव अधोरेखित करू लागला. साठोत्तरीच्या दशकात स्त्रीवादीसाहित्याने स्वत:चे एक वेगळे अस्तित्व निर्माण केलेले आपणास दिसते. भारतीय समाजातील स्त्रीयांनीही लक्षणीय अशी आत्मकथने लिहिली आहेत. येथील हजारो व ार्ाच्या संस्कृतीने स्त्रीला एक दासी म्हणून जे दास्यत्व तिच्या वाट्याला आले त्याचे प्रतिबिंब साठोत्तरी साहित्यात विशे ात: स्त्रीवादी दलित आत्मकथेतून जाणवू लागले. आत्मकथा हा वाङ्:मय प्रकार सर्वस्पर्शी प्रत्येकाच्या जीवनाचा आणि आस्थेचा वि ाय आहे. विशे ात: स्त्रीवादी साहित्याचा जेव्हा विचार करतो तेव्हा साठोत्तरीच्या दशकात स्त्रीवादी साहित्याने आत्मकथेतून स्वत:ची एक वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. चारभिंतीच्या पलिकडचं जग तिने यातून चितारलेला आपल्याला दिसतो. हजारो व ार्ाची परंपरागत पुरू ासत्ताक संस्कृती कुठेतरी ाो ाणाच्या मुळाशी घाव घालते याचे विदारवास्तव स्त्रीवादी दलित आत्मकथेतून मांडली आहे.
बीज संज्ञा : ाो ाण व्यवस्था, जातीयता, दास्यता, भोगवटा, रूढी, प्रथा, परंपरा इ.

प्रस्तावना:
हजारो व ार्ाच्या इतिहासाने इथल्या रूढी, प्रथा, परंपरा व धर्मवाद्यांनी स्त्रीला तिच्या मुलभूत हक्क आणि अधिकारापासून वंचित ठेवलेले दिसते. चुल आणि मुल एवढच स्त्रीचे विश्व ही धारणा या संस्कृतीने लादली होती. स्वतंत्रपणे तिला जगण्याची मुभा नव्हती. तिच्या वाटयाला कायमचा भोगवटा आलेला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने या स्त्रीला भूतकाळापेक्षा वेगळा वर्तमान दिला. त्यामुळे आपल्यावर होणाऱ्या अत्याचाराविरूध्द बोलू लागली. लिहू लागली. धर्मांतरानंतर स्त्रीवादी साहित्याने वेगवेगळया साहित्य प्रकारात गरूड झेप घेतली आहे. विशे ात: आत्मकथनाच्या माध्यमातून आपल्या विचारांना व भावनांना ती अभिव्यक करू लागली. स्त्रीकडे पाहण्याचा समाजकेंद्री दृ टीकोन कुठेतरी बदलला पाहिजे ह्याकरिता साठोत्तरी कालखंडात अनेक स्त्रीवादी आत्मकथने उदयास आली. चारभिंतीच्या पलिकडचं जग या कालखंडात साहित्यातून पुढे येऊ लागला. आत्मकथेतून स्त्रीवादी साहित्याने परिवर्तनाचे एक युगच निर्माण केले असे म्हटले तर ते वावगे ठरणार नाही.

दलित आत्मकथनातील जीवन जाणिवा:–

आत्मकथनातील स्त्रीवादी जीवन जाणिवा संपूर्ण मानवी जीवनाला भारावून टाकणारे आहे. हजारो व र्ा दर नव्या वर्तमानात इथे भूतकाळच स्थानापन्न होत होता. त्याची राजवट जणू अंतहीन होती. पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संघ ार्ाने तिला माणूसकीशी जोडले या वर्तमानानेही या स्त्रीला काही गो टी दिल्या तर काही गो टी नाकारल्या. आजच्या घडीला काही मिळाल्याच्या आणि बरेच काही न मिळाल्याच्या सिमारे ोवर ही स्त्री उभी आहे. तिने लिहिलेली आत्मकथने तिच्या या जीवन संघ ार्ाला मुखरीत करते. स्त्री तर खऱ्या अर्थाने दलित आहे. दलितत्व स्वीकारण्यास त्यांची मानसिकता नाही. परंतु येथील समाज व्यवस्थेने त्यांच्यावर अमानु ाता लादल्या गेली यातून दलित स्त्रियांचे जीवन आणि सर्वच स्त्रीयांचे जीवन परंपरेच्या गर्तेत ओढल्या गेले. कोंडवाड्यात बंदिस्त केले. आजही स्त्रीयांना पदोपदी प्रत्येक प्रश्नांना आणि समस्यांना तोंड द्यावे लागते, झुंज द्यावी लागते. संघ ार्ा करावा लागतो आहे. स्त्री आत्मकथनावि ायी प्रा. लता जाधव म्हणतात, 'स्त्रिया जरी किळसवाणा व्यवसाय करीत असल्या तरी मनात करूणा निर्माण होते. माणूस असूनही त्यांचे माणुसपण दिसून हिरावून घेतले आहे. अज्ञान परंपरा यांच्या बेडीत त्यांच्या संसाराची ससेहोलपट होतं आहे. तिथपर्यंत ज्ञानाचा प्रकाश जाईल काय? हे प्रश्न निर्माण होतात. ते त्यांच्या दु:खातूनच दलित स्त्रियांचे दु:ख समाजव्यवस्था आणि

मानवता यांचे भी ाण क्रूर नाट्य डोळयासमोर उभे राहते. ''१ हे लता जाधव यांचे विधान खरे ठरणारे आहे.

उपेक्षितपणा:—

येथील समाजव्यवस्थेने परंपरेने, रूढीने, दलित स्त्रीकडे पाहण्याचा उपेक्षित दृ टीकोन आत्मकथनाच्या माध्यमातून स्त्रीवादी साहित्यात प्रतिबिंबित होताना दिसतो. येथील समाजव्यवस्थेने स्त्रीयांच्या वाट्याला जो उपेक्षितपणा आणला त्या विरूध्द ती आत्मकथनातून प्रथमत:च बोलू लागली. व्यवस्थेशी दोन हात करू लागली. परिस्थितीनुरूप स्वत:ला सिध्द करू लागली. आत्मकथनातून अनुभव व्यतित करू लागली. स्त्री आत्मकथनाच्या संदर्भात डॉ. मनोहर जाधव म्हणतात, ''दलित समाजातील स्त्रियांचे झालेला प्रचार पाहता हा अंदाज अगदीच अनाठायी म्हणतात येणार नाही. आतापर्यंत झालेली दलित स्त्रियांची आत्मकथने दलित पुरू ांच्या आत्मकथनाच्या तुलनेत अधिक संयमी आणि पारदर्शी आहेत. ती आत्मकथने सनसनाटीपासून दूर आहेत. आक्रमकता, आक्रस्ताळेपणा अथवा तक्रारीचा सूर त्यामध्ये आढळत नाही. ती आत्मकथने मराठी दलितेत्तर स्त्रियांच्या आत्मकथनांपेक्षा भिन्न तर आहेतच पण ती दलित पुरू ांच्या आत्मकथनांच्या तुलनेतही वेगळी आहेत.''२

आजवर ज्या स्त्रीयांच्या वाटयाला उपेक्षितपणा आला त्याविरूध्द आपली भावना प्रथमत: ती अभिव्यक्त करू लागली. त्यामध्ये बेबी कांबळे, 'जिणं आमचं', मुक्ता सर्व गोड, 'मिटलेली कवाडे', ांताबाई कांबळे 'माझ्या जन्माची चित्तरकथा'', कुमुद पावडे 'अंतस्फोट', ांताबाई दाणी 'रात्रंदिन आम्हा' जनाबाई गिन्हे 'मरणकळा' वजुबाई गावीत 'आदोर' इत्यादी स्त्रीवादी दलित आत्मकथने लिहू लागली. विद्राहापेक्षा वेदना ही अधिक बोलकी असल्याचे वरील आत्मकथेवरून आपल्याला जाणवू लागले.

प्रेरणा:—

साठोत्तरीच्या दशकात जेवढी स्त्रीवादी दलित आत्मकथने लिहिल्या गेली. त्यामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची प्रेरणा आहे. येथील दलित समाजातील स्त्री ही स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि धम्मस्वीकार पूर्वकाळात कशी होती आणि आंबेडकरी समाजाबरोबरच तिच्यामध्ये कुठे कसे स्थित्यंतर घडू लागले यांचे रेखाटन 'मिटलेली कवाडे' या आत्मकथेतून मुक्ता सर्वगोड यांनी केले आहे. एका ख्यातनाम ासकीय महाविद्यालयात संस्कृतच्या प्राध्यापिका असलेल्या कुमुद पावडे यांनी देखील आपल्या विचारांमध्ये तो बदल झालेला आहे. तो केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेमुळे झाला असल्याचे त्या नमुद करतात. यावरून साठोत्तरीच्या दशकामधील स्त्रीवादी आत्मकथनाचे प्रेरणास्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत.

स्त्री दलित आत्मकथने:—

दलित स्त्री ही परंपरेच्या जोखडात अडकलेली, आत्मभान आल्यानंतर शिकून स्वत:चे अस्तित्व जाणणारी, आंबेडकरांच्या चळवळीत सक्रिय सहभाग दर्शवणारी अशी विविध पातळयांवर साकार झालेली आहे. स्त्री म्हणून आणि त्यातल्या त्या दलित स्त्री म्हणून भोगावे लागलेले अनुभव प्रचलित स्त्रियांपेक्षा वेगळे आहेत. पुरू ांनी लिहिलेल्या आत्मकथनांची लाट ओसरल्यानंतर सावकाशपणे दलित स्त्रियांची आत्मकथने येऊ लागली. हे मांडतांना डॉ. मनाहेर जाधव लिहितात ''दलित स्त्रियांची आत्मकथने दलित पुरू ांच्या आत्मकथनाच्या तुलनेत अधिक संयमी आणि पारदर्शी आहेत. ती आत्मकथने सनसनाटी पासून दूर आहेत. आक्रमकता, आक्रस्ताळेपणा अथवा तक्रारीचा सूर यामध्ये आढळत नाही. ही आत्मकथने मराठीतील दलित्तेर स्त्रियांच्या आत्मकथनांपेक्षा भिन्न तर आहेतच, पण ती दलित पुरू ांच्या आत्मकथनांच्या तुलनेतही वेगळी आहेत. सखोल चिंतनाची परिपूर्णता नसली तरी या लेखिकांची भूमिका प्रांजळ स्वरूपाची आहे. कुठेही पोज घेऊन त्या लेखन करीत नाही. त्यांच्या लेखनात अभिनिवेश नाही.''३

एकूणच विचार करता स्त्रीयांनी लिहिलेली दलित आत्मकथने निराळेपणा दर्शवणारी आहेत. या संदर्भात डॉ. ारणकुमार लिंबाळे लिहितात की, ''दलित आत्मकथेतल्या दलित स्त्रियांची खूप वाताहत झालेली दिसते. दलित पुरू ापेक्षा दलित स्त्रियांना खूप सहन करावे लागले. दलित म्हणून आणि स्त्री म्हणून तिला सोसावं लागलेलं जीवन व वेदना खूपच स्फोटक आहेत. एकिकडे अन्नामुळे तिची उपासमार होते. अस्पृश्य म्हणून तिची अवहेलना होते, तर मस्तवाल सवर्ण पुरू ांकडून तिच्या देहाची विटंबनाही होते.दलित स्त्री निकराने प्रत्येक दिवसाला सामोरी जाताना दिसते. तिच्या ोचनीय जगण्याची अस्वस्थ करणारी वर्णने दलित आत्मकथनामध्ये पाहायला मिळतात. दलित पुरू ांनीही अनेक वेळा अत्याचार केलेला दिसतो. पुरू ा सवर्ण असो दलित असो स्त्रीला दुय्यम आणि निराधार मानून तिचे ो ाण करताना दिसतो.''४

स्त्री ही कितीही शिकलेली असली तरी जातीयतेचे अस्पृश्यतेचे चटके तिलाही बसले आहेत. बालपणापासून समाजस्तरात बाबासाहेबांचे विचाराने प्रेरित होऊन समाजातील विदारकता त्यांनी आत्मकथनातून मांडले

आहेत. ाांताबाई कांबळे यांनी लिहिलेली ‘माझ्या जन्माची चित्तरकथा’ ही आत्मकथा म्हणजे जणू स्त्री–मुक्तिचा वस्तुपाठच होय. ाांताबाई कांबळे यांचे संपूर्ण जीवन प्रवासात त्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची बांधीलकी स्वीकारताना दिसतात.

बेबीताई कांबळे यांनी तत्कालिन अस्पृश्य जीवनाचे बारकावे त्यांन आपल्या ‘जीण आमुचं’ या आत्मकथेतून मांडतांना दिसतात. समाजातील रूढी, प्रथा, परंपरा आणि अंधश्रध्दा यांना बगल देऊन बाबासाहेबांच्या विचारांप्रमाणे समाजाने वाटचाल करावी असे त्यांना वाटते. येथील परंपरागत मूल्यांनी इथलया व्यवस्थेला अक्षरश: नागवल व नासवले ते प्रांजळपणे नमूद करतात. यामला गरूड म्हणतात. त्याप्रमाणे ‘‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मानव मुक्ती लढयानंतर माणूसपण गवसल्याचा आश्वासक लढाईचा प्रत्यय ‘जीणं आमुचं’ वाचल्यानंतर अधिक येते’’[५]

हा अभिप्राय बेबी कांबळे यांच्या आंबेडकरी बांधिलकीचा प्रत्यय आणून देणारा आहे. तात्पर्य ाो ाण व्यवस्था, रूढी, प्रथा, परंपरा नाकारून समता व न्याय ही भूमिका स्वीकारणे हे दलित स्त्रीवादी आत्मकथनाचे ब्रीद आहेत. याचे प्रतिबिंब आपल्याला दलित स्त्री आत्मकथा या वाङ्मय प्रकारात प्रक ाीने जाणवते.

समारोप:–

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास स्त्रीवादी दलित आत्मकथने हे त्या त्या समाजातील आणि जमातीतील वास्तवाचे आणि संघ ाचे वास्तवदर्शी जीवन चित्रण उभे करताना दिसतात. रूढी, प्रथा, परंपरा यांना छेद देत नव समाजनिर्मितीसाठी धडधडताना दिसते.

नि क ाः–

१. आंबेडकरी विचार आणि चळवळ ही स्त्रीवादी दलित आत्मकथनाची वैशि टये आहेत.

२. आत्मकथनातील सामाजिक जाणिवा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक विचारातून अवि कृत झालेला आहे.

३. सर्वच स्त्रीवादी आत्मकथने हे परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करणारे आहे.

४. मानवी मूल्यांवर नि ठा असणारी ही आत्मकथनांची वैशि टये आहेत.

५. अनुभवातून स्त्री दलित आत्मकथने जन्म घेतलेली आहेत.

संदर्भ :

जाधव लता –दलित आत्मकथनातील स्त्री, अस्मितादर्श, दिवाळी, दलित आत्मकथा विशे ांक, १९८३, पृ. १०४

जाधव मनोहर –परिवर्तनाचे प्रवाह, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, प्र.आ. २०१०, पृ. ३४

जाधव मनोहर –तत्रैव, पृ. ३४

लिंबाळे ारणकुमार –दलित आत्मकथा एक आकलन, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००८, पृ १३

गरूड यामला –दलित स्त्री आत्मकथने, यशस्वी प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २०१०, पृ. २५